

प्रयोग

वाक्य म्हणजे पूर्ण विधान करणारा एक किंवा अनेक शब्दांचा समूह होय. वाक्यातील सर्वात महत्वाचा शब्द म्हणजे क्रियापद होय. त्याशिवाय, कर्ता आणि कर्म देखील तेवढेच महत्वाचे असतात. किंबहुना वाक्यात कर्त्याला किंवा कर्माला प्राधान्य दिल्यामुळे क्रियापदाचे रूप त्याच्याप्रमाणे बदलत असते. त्यामुळे कर्ता-कर्म-क्रियापद हे तीनही घटक महत्वाचे आहेत. वाक्यातील कर्ता-कर्म-क्रियापद यांच्या परस्पर संबंधाला प्रयोग असे म्हणतात.

वाक्यातील क्रियापदाची रचनाच अशी असते की, कधी ते कर्त्याच्या लिंग, वचन किंवा पुरुष याप्रमाणे बदलते, तर कधी कर्माच्या. कधी कधी तर क्रियापद कर्ता किंवा कर्म यांनुसार मुळीच बदलत नाही. कर्त्याची किंवा कर्माची क्रियापदाशी अशी जी जुळणी, ठेवण किंवा रचना असते, तिलाच व्याकरणात प्रयोग असे म्हणतात. वाक्यातील क्रियापद हे कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या लिंग, वचन, पुरुष याप्रमाणे बदलते की नाही यावरून प्रयोगाचे प्रकार पडतात.

प्रयोगाचे प्रकार :

प्रयोगाचे मुख्य प्रकार 3 आहेत.

- 1) कर्तरिप्रयोग
- 2) कर्मणिप्रयोग
- 3) भावेप्रयोग

1. कर्तरिप्रयोग :

वाक्यातील क्रियापद जेव्हा त्यातील कर्त्याच्या लिंग, वचन, पुरुष यांनुसार बदलते, म्हणजेच क्रियापद हे कर्त्याच्या तंत्राप्रमाणे चालते, तेव्हा ते वाक्य कर्तरिप्रयोगात आहे असे म्हणता येईल.

उदा : ती गाणे गाती.

या वाक्यात ती हा कर्ता आहे. गाणे हे कर्म आहे. गाती हे क्रियापद आहे.

या वाक्यातील प्रयोग ओळखण्यासाठी गाती हे क्रियापद कोणाप्रमाणे बदलते, हे पाहणे आवश्यक आहे. ते कर्त्याप्रमाणे बदलते की कर्माप्रमाणे बदलते, हे सर्वप्रथम लक्षात घ्यावे लागेल. त्यासाठी क्रमाने कर्त्याचे लिंग, वचन व पुरुष बदलून पाहू. असा बदल करताना एकावेळी एकच प्रकारचा बदल करणे आवश्यक आहे,

ती गाणे गाते.

तै गाणे गातात.

तू गाणे गातीस

याचा अर्थ असा की, ती गाणे गातो या वाक्यातील गातो हे क्रियापद कृत्यचि लिंग, वचन व पुरुष याप्रमाणे बदलले आहे. म्हणजेच येथी क्रियापद हे कृत्यच्या तंत्राप्रमाणे चालते, म्हणून हा कर्तरिप्रयोग आहे. कर्तरिप्रयोगात कर्ता हा क्रियापदाच्या रूपावर अधिकार चालविणारा असतो.

कर्तरिप्रयोगात क्रियापद सकर्मक असले, तर त्यास सकर्मक कर्तरिप्रयोग म्हणतात व क्रियापद अकर्मक असल्यास त्यास अकर्मक कर्तरिप्रयोग असे म्हणतात.

उदा :

ती गाणे गाते (सकर्मक कर्तरिप्रयोग)

ती घरी जाते (अकर्मक कर्तरिप्रयोग)

कर्तरिप्रयोग कसा ओळखावा

कर्तरिप्रयोगात कर्ता हा नेहमी प्रथमान्तच असतो व कर्म हे प्रथमान्त किंवा द्वितीयान्त असते.

उदा : 1. मी शाळेतून आताच घरी आली. (कर्ता मी प्रथमान्त)

2. मुलगा पुस्तक वाचतो. (कर्म पुस्तक प्रथमान्त)

3. त्याने चौरास पकडले (कर्म चौरास द्वितीयान्त)

2. कर्मणिप्रयोग :

वाक्यातील क्रियापद जेव्हा त्यातील कर्मच्या लिंग, वचन, पुरुष यानुसार बदलते, म्हणजेच क्रियापद हे कर्मच्या तंत्राप्रमाणे चालते, तेव्हा ते वाक्य कर्मणिप्रयोगात आहे असे म्हणता येईल.

उदा : मुलाने आंबा खाल्ला.

या वाक्यात आंबा हे कर्म आहे. मुलाने हा कर्ता आहे. खाल्ला हे क्रियापद आहे. या वाक्यातील प्रयोग ओळखण्यासाठी खाला हे क्रियापद कोणाप्रमाणे बदलते, हे पाहणे आवश्यक आहे. ते कृत्याप्रमाणे बदलते की कर्माप्रमाणे बदलते, हे सर्वप्रथम लक्षात घ्यावे लागेल. त्यासाठी क्रमाने कृत्यचि लिंग, वचन व पुरुष बदलून पाहू.

मुलीने आंबा खाल्ला.

मुलांनी आंबा खाल्ला.

वरीलप्रमाणे कृत्यच्या लिंग व वचनामध्ये बदल करूनही क्रियापदाचे रूप खाल्ला यामध्ये बदल होत नाही. म्हणजे कृत्यच्या लिंगवचनाप्रमाणे क्रियापदाचे रूप बदलत नाही, म्हणून हा कर्तरिप्रयोग नाही..

आता कर्मचि लिंग बदलून पाहू. आंबा ऐवजी चिंच हे स्त्रीलिंगी कर्म घेतले तर क्रियापदाचे रूप खाल्ली असे होईल. कर्मचि वचन बदलून पाहू. आंबा ऐवजी आंबे हे अनेकवचनी रूप घेतले, तर मुलाने आंबे खाल्ले असे वाक्य होईल. म्हणजे क्रियापदाच्या रूपात खाल्ले असा बदल झाला..

याचाच अर्थ असा की, वरील वाक्यात कृत्यऐवजी कर्मच्या लिंग वचनात बदल झाल्यास क्रियापदाच्या रूपात बदल होतो. म्हणून हा कर्मणिप्रयोग आहे. कर्मणिप्रयोगात क्रियापद कर्मच्या तंत्राप्रमाणे चाले. म्हणजेच कर्म हा धातुरूपेश आहे.

कर्मणिप्रयोग कसा ओळखावा

कर्मणिप्रयोगात कर्म प्रथमान्तच असते. कर्ता प्रथमान्त कधीच नसतो. कर्ता केव्हा तृतीयान्त, चतुर्थान्त, सविकरणी तृतीयान्त किंवा शब्दयोगी अव्ययान्त असतो.

उदा : 1. तिने गाणे म्हटले. (कर्ता तिने हे तृतीयान्त. कर्म गाणे हे प्रथमान्त)

2. मला हा डोंगर चढवतो. (कर्ता चतुर्थान्त.)

3. रामाच्याने काम करवते. (कर्ता सविकरणी तृतीयान्त.)

4. मांजराकडून उंदीर मारला गेला. (कर्ता शब्दयोगी अव्ययान्त)

वरील वाक्यांमध्ये प्रयोग कर्मणी असला तरी, त्याचेही विविध प्रकार आहेत.

अ) प्रधानकर्तृक कर्मणी प्रयोग :

या प्रयोगात क्रियापद हे कर्मच्या लिंगवचनानुसार बदलत असले तरी बहुतेक कर्ताच प्रधान असतो. त्यास प्रधानकर्तृक कर्मणी प्रयोग असे म्हणतात.

उदा : 1. तिने गाणे म्हटले.

2. मला हा डोंगर चढवतो.

ब) शक्य कर्मणी प्रयोग :

रामाच्याने काम करवते. या वाक्यात शक्यता सुचविलेली आहे. यातील क्रियापद शक्य क्रियापद आहे. त्यास शक्य कर्मणी प्रयोग असे म्हणतात.

क) प्राचीन/पुरुष कर्मणी :

प्राचीन मराठी काव्यात सकर्मक धातूला ज हा प्रत्यय लावून करिजे, बोलिजे, कीजे, दईजे अशी कर्मणिप्रयोगाची उदाहरणे दिसतात.

उदा : 1. त्वां काय कर्म करिजे लघु लेकराने

2. नळें इंद्रासी असे बोलिजेलें.

3. जौ जै कीजे परमार्थ लाही.

4. द्विजी निषिधापासव म्हणीजेली.

ड) समापन कर्मणी :

काही वेळा संयुक्त क्रियापदाने क्रियापदाच्या सताप्तीचा अर्थ सूचित केलेला असतो. अशा प्रकारच्या प्रयोगाला समापन कर्मणी असे म्हणतात. एखादी कृती करून पूर्ण झाली, हे दर्शविण्यासाठी सामान्यतः अशा प्रयोगाची वाक्यरचना केली जाते.

उदा : त्याची गौष्ट लिहून झाली.

या वाक्यात कर्ता त्याची हा षष्ठी विभक्तीत आहे. लिहून झाली या संयुक्त क्रियापदाने समाप्तीचा अर्थ सूचित केलेला आहे.

इ) नवीन कर्मणी / कर्मकर्तरी :

राम रावणास भारती

रावण रामाकडून मारला जातो

या दोन्ही वाक्यांचा अर्थ जवळपास सारखाच आहे. पहिल्या वाक्यात भारती या क्रियापदाचा कर्ता राम असून रावण हे कर्म आहे. दुस-या वाक्यात रावण हा कर्ता आहे. म्हणजे पहिल्या वाक्यातील कर्म दुस-या वाक्यात कर्ता बनले आहे. व मूळच्या वाक्यातील कर्त्याला कडून हे शब्दयोगी अव्यय जोडले आहे. पहिल्या वाक्यात राम या शब्दास प्राधान्य असून त्याचा प्रयोग कर्तरी आहे. दुस-या वाक्यात रावण या शब्दाला म्हणजे मूळ वाक्यातील कर्माला प्राधान्य दिले आहे. मग या वाक्यात कर्मणी प्रयोग आहे, असे निर्विवाद म्हणता येईल का.... नाही. इंग्रजी भाषेतील पॅसिव्ह व्हॉईस च्या प्रभावामुळे मराठीतही आता वरीलप्रमाणे वाक्यरचना होऊ लागली आहे. त्यास कर्मकर्तरी प्रयोग म्हणतात.

कर्मणिप्रयोगातील कर्त्याला कडून हा शब्दयोगी अव्यय लावून इंग्रजी भाषेतील पद्धतीप्रमाणे रचना करण्याचा जो नवीन प्रकार मराठीत रुढ झाला आहे, त्यास नवीन कर्मणी किंवा कर्मकर्तरी असे म्हणतात.

उदा : शिपायाकडून चौर पकडला गेला.

यास नवीन कर्मणी असेही म्हणतात. जेव्हा वाक्यातील कर्माला प्राधान्य देऊन विधान करावयाचे असते, किंवा कर्ता स्पष्ट नसतो, किंवा कर्त्याचा उल्लेख टाळायचा असतो, त्यावेळी हा कर्मकर्तरी प्रयोग सौथीरस्करित्या वापरला जातो.

उदा : 1. गाय गुराख्याकडून बांधली जाते.

2. न्यायाधीशाकडून दंड करण्यात आला

3. सभेत पत्रके वाटली गेली.

4. सर्वांवर कारवाई केली जाईल.

3. भावे प्रयोग

जेव्हा क्रियापदाचे रूप कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या लिंगवचनानुसार बदलत नसून ते नेहमी तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी असून स्वतंत्र असते, तेव्हा अशा प्रकारच्या वाक्यरचनेस भावे प्रयोग असे म्हणतात.

मुलाने बैलास मारले.

या वाक्यातील कर्त्याच्या आणि कर्माच्याही लिंगवचनात बदल केला, तरी क्रियापदाचे रूप भारलै असैच राहतै .

भावे प्रयौगात क्रियापदाचा जी भाव किंवा आशय त्याकडे प्राधान्य असतै व त्या भागानै कर्ता किंवा कर्म ही दौण्ही गौण असतात .

उदा : 1. रामानै रावणास भारलै .

2. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना शिकवावे .

3. त्यानै आता घरी जावे .

या वाक्यांपैकी पहिली दौण सकर्मक आहेत, व पुढील वाक्य अकर्मक आहेत .
भावे प्रयौगाचे सकर्मक भावे प्रयौग व अकर्मक भावे प्रयौग असै दौण प्रकार आहेत .

भावे प्रयौग कसा ओळखावा

- कर्ता तृतीयांत किंवा चतुर्थ्यांत असतै .
- कर्म असल्यास त्याची सप्रत्ययी द्वितीया विभक्ती असतै .
- अकर्मक भावे प्रयौगात क्रियापद विद्यर्थी असतै .
- शक्यार्थक क्रियापदांचा नैहमीच भावे प्रयौग हातै .